

Nőszervezők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Reciti konferenciakötetek · 4

Sorozatszerkesztő
TÖRÖK ZSUZSA

Nőszerezők a 19. században: lehetőségek és korlátok

Szerkesztette
TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2019

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

A konferencia megrendezését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap

A borítón: *Magyar íróknak arczképcsarnoka*, 1862

Kőre rajz. Grimm. R.; kiad. Pfeifer Ferdinánd; nyomt. Pollák Testvérek Pesten
Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, Lit/40

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630-953X
ISBN 978-615-5478-76-5 (pdf)

Kiadja a Reciti,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Előszó	9
NŐI ESZTÉTIKÁK ÉS KRITIKUS NŐK	13
BALOGH PIROSKA Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról” 18–19. századi magyar viszonylatban	15
FEKETE NORBERT Női néven nőként bírálni A beszédpozíció megszerzésének problémái Takáts Éva kritikusi fellépésekor ...	31
FÓRIZS GERGELY A széptan és a szépnem Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899)	47
REFORMKORI FIRKÁSZOK	77
KUCSERKA ZSÓFIA Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban	79
KATONA CSABA „... író nő vagyunk?!” Az írói identitás Slachta Etelka naplójában	91

<hr/>	
VARGA ZSUZSANNA	
Egy magyar hölgy iratai	
Pulszky Teréz Bécsben, Szécsényben és Londonban	107
DRÁMAÍRÓK ÉS SZÍNÉSZNŐK	121
CZIBULA KATALIN	
Drámaíró nők a hivatásos színjátszás hajnalán	123
BARTHA KATALIN ÁGNES	
Újraképzelt színház	
A színész író és író színésznő éneke	135
KAPCSOLATOK ÉS HÁLÓZATOK	153
GYIMESI EMESE	
Versíró nők a 19. század közepén	
Szendrey Júlia, Majthényi Flóra, Malom Lujza, Wass Ottilia	
és Bulyovszky Lilla pályája	155
SZILÁGYI ZITA MÁRIA	
Egy tudósítónő Brüsszelből	
Báró Jósika Júlia hírtudósítói tevékenysége	185
TÖRÖK ZSUZSA	
A női írás kutatásának módszertana a digitális fordulat után	
Wohl Stefánia esete a <i>The Scotsman</i> nel	205
KECSMÁR SZILVIA	
Czóbel Minka és a <i>Lélekvándorlás</i>	
A mű fordításának és megjelentetésének körülményei	
a Polignac-levelekben	221
PÉLDAKÉPEK ÉS IDENTITÁSOK	235
MLAKÁR ZSÓFIA	
Női identitás és írás összefüggései Herman Ottóné Borosnyay Kamilla	
feljegyzéseiben	237

Tartalom	7
<hr/>	
FRAUHAMMER KRISZTINA	
A zsidó asszony	
Az írás mint az identitás keresés és modellalkotás eszköze	
két századfordulós zsidó nőírónál	263
STEINMACHER KORNÉLIA	
Bajza Lenke: <i>Leányok tükre</i>	
A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe	
a 19. században	277
MŰFAJ ÉS SZERZŐSÉG	291
GULYÁS JUDIT	
Női műfaj volt-e a mese?	
Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók	293
MIKOS ÉVA	
Fehérnéprajz	
A női folklórelőadó helye az adatközlő emancipációjának folyamatában	337
Személynévmutató	355
A kötet szerzői	373

FRAUHAMMER KRISZTINA

A zsidó asszony

Az írás mint az identitáskeresés és modellalkotás eszköze
két századfordulós zsidó nőirónál

Egy vidéki nyomdából szerény kis könyv került ki ezzel az elriasztó [ti. *A zsidó asszony*] címmel. Szerzőképen egy különös nevű hölgy van megnevezve: Nahida Remy s fordítójaképen egy nagyváradai úrhölgy, Krasznaine F. Mari. Aki a czimből nem sejt modern filosemita pamfletet, az különös gyönyörűséggel forgatja majd lapjait, melyek érdekes detail-képekben s nagy historiai vonásokban tüntetik föl a zsidó-nő minden korbeli helyzetét a historia egész folyamán keresztül. Egy típusnak historiai fejlődését tünteti föl a Nahida könyve, tömérdek pittoreszk epizódokban érdekes történetekben. Könnyű, kellemes és a mellett tanuságos kis munka ez, melynek szabatos, szép fordításával Krasznainé lekötelezte irodalmunkat. Kár volna, ha nyomtalanul veszne el a vidéki nyomda-termékek nagy özönében.¹

Az 1894-ben megjelent *A zsidó asszony*² című könyvről írt ismertetés *A Hét* című társadalmi, irodalmi és művészeti közlönyben olvasható. Tanulmányomban a művet, és annak kevésbé ismert női fordítóját, Krasznainé F. Marit mutatom be. Sokrétű tevékenységének egyik első állomása volt a katolikusból zsidóvá betért német Nahida Remy/Ruth Lazarus írónő zsidó nőkről *Das jüdische Weib* címmel írt művének fordítása.³ A könyv megjelenésének jelentős szerepe volt a szerző felekezetsváltásában, hiszen egyéni sorsfordulatokkal bővelkedő életét folyamatosan végigkísérte saját identitáskeresése. E folyamatban végül a zsidó kultúra tanulmányozása és az írás hozott némiképp megnyugvást. A Német-

1 N.N., „A zsidó-nő”, *A Hét* 5, 48. sz. (1894): 764.

2 KRASZNAINÉ F. Mari, *A zsidó asszony* (Nagyvárad: Laszky Ármin Könyvnyomdája, 1894).

3 Nahida REMY, *Das jüdische Weib* (Leipzig: Gustav Fuck, 1891).

országban nagy sikerrel forgalmazott mű ismert volt a hazai zsidóság körében is,⁴ és Krasznainé fordításának köszönhetően szélesebb olvasóközönséghez is eljutott.⁵ Krasznainé életpályáján, írásain, tevékenységén áttekintve úgy tűnik, hogy a fordítás hatással volt az ő saját identitására is. Megerősítést és mintát kapott általa, így nőként, írónőként, izraelitaként és közéleti személyként is a műben megfogalmazott ideált próbálta megvalósítani. Ebből kiindulva írásomban arra keresem a választ, hogy a mű zsidóvá lett szerzője és zsidó fordítója miféle identifikációs modellt kínált női kortársainak. Az a kérdés is felmerül, hogy a könyvben vázolt ideál milyen szerepet játszott a szerző és a fordító életében. Megválaszolásra vár továbbá, hogy miként értelmezhető ez a minta a korszak modernizálódó társadalmi folyamatai között, ezen belül pedig az asszimilálódó zsidó életvilágokban.

Nahida Remy/Ruth Lazarus és Krasznainé F. Mari a századforduló emancipált asszonyai. A tanulmányom középpontjában álló mű szerzője és fordítója tehát egyaránt a századforduló éveinek nagyvárosi, emancipálódó értelmiségi nőalakját reprezentálta. Jóllehet más-más gyökerekkel indultak Európa különböző pontjairól, mégis összekötötte őket hitük, a zsidó női ideálról kialakított meggyőződésük. Ruth Lazarus – vagy ahogy írásaiban nevezte magát, Nahida Remy – berlini születésű (Berlin, 1849. február 3. – Meráno, 1928. január 12.) drámaíró, színésznő, színi kritikus, újságíró volt. Eredeti keresztnéve Anna Maria Concordia, a Nahida keresztnévet édesanyja után vette fel, a Ruth keresztnévet zsidó betérésé után.⁶ Első férje, Dr. Max Remy színikritikus volt, innen az írói névben a Remy vezetéknev. Második férje Moritz Lazarus, német filozófia-professzor, akinek szintén felvette nevét házasságkötésük után. Házasságon kívüli gyermekként jött világra, édesapja elhagyta őket, nevelőapjával nem alakult

4 A műről és szerzőjéről a könyv megjelenését követően ismertetés jelent meg az *Egyenlőség* című hazai zsidó hetilapban: LENKE, „Nahida Remy”, *Egyenlőség* 11, 22. sz. (1892): 5–6. (Mellékleten.)

5 A magyar fordításról *A Hét* mellett az *Egyenlőség* is hírt adott: HABER Samu, „A zsidó asszony”, *Egyenlőség* 13, 49. sz. (1894): 3–4. (Mellékleten.) Az utóbbi a könyv *Keresztény felfogás a nőről és házasságról* című fejezetét hat lapszámon keresztül folytatásokban közölte.

6 Édesanyja, Nahida Sturmhöfel (1822–1889) maga is írt, és a feminista mozgalom egyik jeles előfutára volt a korabeli Németországban. 1848-ban a szabadon gondolkodó nők számára Drezdában saját lapot is alapított. Ezt követően Itáliában élt és tanítással, újságírással, alkalmanként hímmzéssel, virágkötéssel kereste kenyerét. 1860-ban részt vett az olasz függetlenségi háborúban, 1866-ban belépett a vöröskeresztbe. Vér szerinti édesapja egy porosz hivatalnok volt, aki még a gyermek születése előtt elhagyta a családot. Később Dr. Max Schasler művészettörténész lett a nevelőapja. Nahida Remy/Ruth Lazarus életéről bővebben: Barbara HAHN, *Lazarus, Nahida Ruth*, hozzáférés: 2018. 01. 15, doi: <https://jwa.org/encyclopedia/article/lazarus-nahida-ruth>; Isidore SINGER and Frederick T. HANEMAN, *Lazarus, Nahida Ruth*, hozzáférés: 2018. 01. 15, doi: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/9691-lazarus-nahida-ruth>.

szülői kapcsolata. Hányattatott gyermekkor alatt feminista elkötelezettségű édesanyjával megjárták Franciaországot, Olaszországot és Szicíliát is, de Maria Concordia nevelése többnyire egy olaszországi jámbor katolikus arisztokrata nőre volt bízva. Gyermekkor nagy része tehát édesapa és anya nélkül telt. E tény vélhetően szintén közrejátszott folyamatos útkeresésében és a nőről kialakított ideálképében.⁷ Tizennégy éves korában tért vissza Németországba, ekkor már novellákat, színdarabokat és színikritikákat írt.⁸ Önéletrajzából tudjuk azt is, hogy jóllehet katolikusnak keresztelték, soha nem hitt a háromszemélyű egy Istenben, istenkereső volt. Olasz nevelőnője rigorózus vallásossága még jobban eltávolította gyermekkorának egyházától, és a protestantizmus irányába terelte; felekezetet váltott.⁹ Itt sem találta meg azonban a keresett igaz hitet és a követhető női példaképet.¹⁰ A német sajtóban megélénkülő, zsidókról folytatott antiszemita hangvételű diskurzusok, és egy idős zsidó hölgy, Zerline Meyer barátsága hozott újabb fordulatot életében. Zerlinében és hitében rátalált a gondoskodó édesanya alakjára, akinek spirituális mélysége is komoly hatást gyakorolt rá.¹¹ Héberül kezdett tanulni, és belevetette magát a zsidó kultúra tanulmányozásába, amelyben legfőbb mentora későbbi férje, a zsidó filozófus, pszichológus Moritz Lazarus (1824–1903) volt. A zsidó nő témájában végzett kutatásai tették őt magát is zsidóvá, így műve megírása után, 1895-ben betért a zsidó közösségbe. Férje halála után azonban eltávolodott hitköziségétől, és elidegenedett a zsidó vallástól is. Egy 1919-ben datált levelében kilépési terveiről írt és így fogalma-

7 Alan T. LEVERSON, „An Adventure in Otherness: Nahida Remy-Ruth Lazarus (1849–1928)”, in *Gender and Judaism: The Transformation of Tradition*, ed. T. M. RUDAVSKY, 99–113 (New York–London: New York University Press), 100–102.

8 A *Jewish Encyclopedia* szócikke szerint Nahida Remy művei: *Rechnung ohne Wirt* (1870, dráma); *Wo die Orangen Blühen* (1872, elbeszélés); *Constanze* (1879, dráma); *Die Grafen Eckardstein* (1880, dráma); *Schicksalwege* (1880); *Domenico* (Nationale Gegensätze (1884, dráma); *Liebeszauber* (1887, dráma); *Das Jüdische Weib* (1892, Berlin); *Das Gebet in Bibel und Talmud* (1892); *Kulturstudien über das Judentum* (1893, Berlin); *Humanität im Judentum* (1894); *Ich suchte dich* (1895, Berlin, önéletrajz). Szintén Nahida Remy/Ruth Lazarus szerkesztésében jelent meg férje, Moritz Lazarus *Lebenserinnerungen: Aus meiner Jugend* (Frankfurt am Main, 1913) című munkája. Lásd SINGER and HANEMAN, *Lazarus, Nahida Ruth*.

9 LEVERSON, „An Adventure...”, 103–104.

10 A könyve megjelenését követő évben a magyarországi *Egyenlőség* című zsidó hetilap berlini tudósítójának így nyilatkozott erről: „Soha nem tudtam megbarátkozni azon gondolattal, hogy Luther biblia-fordításának nyersességei, a gyöngéd női érzést sértő kifejezései az eredetiben is megvolnának és én a Szentírásért mindig rajongtam, a tiszta, zavartalan forrásnál akartam tehát szomjamat oltani.” LENKE, „Nahida Remy”, 5.

11 Alan T. Levenson további két zsidó nő hatását is felfedezni vélte Remy írásaiban. Az egyikőjük Remy egykori szülővárosának (Flatow) zsidó hentesnője, akiről több írásában is említést tesz. A másik az olasz előkelő nevelőnő Amália nevű zsidó cselédje. LEVERSON, „An Adventure...”, 104–106.

zott: „felekezet nélküli vagyok”.¹² Magányosan, elszegényedve halt meg az olaszországi Meranóban.

Nahida Remyvel ellentétben a Krasznainé F. Mari néven publikáló nagyváradi fordító zsidó gyökerekkel rendelkezett. Frankl Zsigmond és Glück Lina 1862. december 31-én, Nagyváradon született leánygyermek volt.¹³ Édesapját ott találjuk az ortodox hitközség vezetőségi tagjai között, nagybátyja ugyanitt alelnök volt.¹⁴ Remyhez képest tehát vallását gyakorló, tradicionális családi háttérrel és zsidó neveltetéssel rendelkezett. Iskoláit szülővárosában magánintézetekben végezte. 1880-ban ment férjhez Wiener Jenőhöz, akiről nincsenek további adataink.¹⁵ Szinnyei József életrajzából tudjuk, hogy már leánykorában elbeszéléseket írt a *Budapest* című lapba, 1885-től pedig leginkább a nagyváradi *Szabadságban* jelentek meg németből és franciából fordított tárcái, de a *Magyar Újság*, a *Pesti Hirlap*, és a *Nagyvárad* című lapok is közöltek tőle rövidebb írásokat. Emellett munkatársa volt a budapesti *Magyar Nők Lapjának* és a *Háztartásnak*. 1898. január 20-án indította el Gara Ákos és Váradi Ödön váradi újságírókkal együtt szerkesztve a *Mesevilág* című gyermek hetilapot Nagyváradon, amely 1898 januárjától 1899. április 13-áig működött. Krasznainé főképp tanmeséket írt a lapba *Mari néni meséi* címmel. Mindezen túl tagja volt a főként jótékonyági tevékenységgel foglalkozó Izraelita Nőegyletnek.¹⁶ Alelnöke volt a csecsemő és anyavédelmi egyesületnek,¹⁷ és a Nagyváradi Feminista Egyesület pénztárosaként tevékenyen vett részt az egyesület tevékenységében is.¹⁸ Lánya vitte tovább édesanyja szellemi örökségét és vele együtt a Krasznai írói nevet is: írt, fordított, szerkesztett.¹⁹ Az édesanya életéről

12 „Nahida Remy/Nahida Ruth Lazarus” in *Treten Sie ein! Treten Sie aus! Warum Menschen ihre Religion wechseln*, Hrsg. von Regina LAUDAGE-KLEEBERG und Hannes SULZENBACHER, 84–89 (Berlin: Parthas, 2012), 89.

13 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyányszky, 1891–1914) 7:217.

14 SCHÖN Dezső, *A Tegnap városa: A nagyváradi zsidóság emlékkönyve* (Tel-Aviv: Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete, 1981), 55–56.

15 N. N. „Wiener Jenőné”, in *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. ÚJVÁRI Péter (Budapest: Pallas, 1929), 963, hozzáférés: <http://mek.niif.hu/04000/04093/html/index.htm>.

16 Könyvét az egylet elnökének, Schwarz Jakabnének ajánlja.

17 SZINNYEI, *Magyar írók...*, 7:217.

18 Erről a Nagyváradi Feminista Egyesület iratai tájékoztatnak. Az iratokból tudjuk, hogy az 1910-es években hivatali órákat is vállalt, és munkaközvetítéssel foglalkozott. Emellett az adakozók között is rendszeresen ott találjuk a nevét. MNL OL P999, 5. tétel, No. 726–730.

19 Saját írásai között elsősorban háztartási, kézimunkázási szakkönyveket (horgolás, étkezési tanácsok, cukrászat, befőzés), egy illemtankönyvet és egy novellás kötetet találunk. Fordított németből és a *Bazár* című, 1906–1926 között megjelenő divatlap szerkesztésében is részt vett. *Írónők a hálón*, hozzáférés: 2018. 01. 16, <http://ironok.elte.hu/index.php/bibliografia/90-menu/biblicikk/130-bibliografia-k#krasznai>.

szűkös szakirodalmi adatok alapján ennyit ismerünk. Az első világháború után sem a nagyváradi zsidó hitközségekben, sem az ottani temetők adatai között nem bukkan fel neve. Sorsa innentől teljesen a homályba vész.

Krasznainé fordítói, írói munkásságában valószínűleg fontos szerepet játszott szülővárosának, Nagyváradnak korabeli pezsgő irodalmi élete és zsidó kultúrája. Itt működött az országos hírnevű Szigligeti Társaság, amelynek maga is tagja volt. Az egyesület nemcsak szervezte, de irányította is a város irodalmi életének eseményeit. Népkönyvtárakat létesített, felolvasó esteket szervezett, támogatta a városban élő írókat és „igyekezett maga köré tömöríteni a város jelentősebb tollforgatóit és irodalompartolóit.”²⁰ Az egyesületi élet mellett az öt helyi napilap²¹ biztosított lehetőséget az írói és fordítói ambíciókkal rendelkező nagyváradi értelmiségieknek. Krasznainé írásai és fordításai ezekben is rendszeresen megjelentek. Nagyváradnak – amellet, hogy társadalmi felépítettségénél fogva nyugati mértékkel mérhető nagyváros volt²² – egyik további meghatározó sajátossága volt századfordulós zsidó kultúrája.²³ Míg a 19. század közepéig főleg szegény sorsú házaló zsidókkal és piaci árusokkal találkozunk, az első világháborút megelőző 50–60 évben létrejött a zsidó nagykereskedő osztály, a gyárosok, a bankárok, az orvosok, ügyvédek és mérnökök társadalma.²⁴ „Természetes volt, hogy a zsidó palotát épített, irodalmi-, tudományos, művészeti téren karriert csinált, lehetőség szerint utánozva a keresztény dzsentrit.”²⁵ Iskolák, előadások, sűrűn látogatott templomok, zsidó kulturális rendezvények, a kor igényeit kielégítő hitközségi intézmények jelzik ezt a fejlődési utat.²⁶ Ebben a társadalmi és irodalmi közegben kell elhelyeznünk Krasznainé fordítását, amelyben a magyar nagyközönség egy követhető és követendő női modellt leírását kapta a kezébe.

20 PÉTER I. Zoltán, „Irodalmi élet és újságírás Nagyváradon a 19. század utolsó évében”, *Várad, Kulturális folyóirat és portál*, 2013. aug. 1, hozzáférés: 2018. jan. 23., <http://www.varad.ro/irodalmi-élet-es-újságírás-nagyváradon-a-19-század-utolsó-évében/>.

21 Ezek a következők voltak: *Bihar, Nagyvárad, Szabadság, Nagyvárad Napló, Tiszántúl*.

22 Soós Endre, *A nagyváradi zsidók útja* (Budapest: Libanon Kiadó, 1943) 41.

23 Magyarországon a 19. század folyamán születtek meg azok a törvények, amelyek lehetővé tették a zsidók városi letelepedését, ingatlanszerzését és bekapcsolódását az ipari üzemek alapításába. A jogi egyenlőség 1895-ben a zsidó vallás recepciójával (bevett vallássá nyilvánításával) lett teljessé. TORONYI Zsuzsanna, szerk., *A zsidó nő*, A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa (Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2002), 26.

24 A zsidó lakosság számaránya a századforduló éveiben Nagyváradon: 1880: 8186, 26%; 1900: 12294, 24%; 1930: 19838, 24%; 1941: 21333 23%. LÖWY Dániel, *Az úri város zsidó lakosai* (Budapest: Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015), 86.

25 SCHÖN, *A Tegnap városa...*, 90–92.

26 Uo.

A zsidó nő mint önálló írói kategória

A két nő életútja jól tükrözi a 19. század során megjelent és elfogadottá vált emancipált, alkotó nő típusát. Mégis, bizonyos szempontból kiemelhetők ezeknek a nőknek a sorából, hiszen zsidóként (illetve konvertált zsidóként) írtak a modern zsidó nő problémájáról, mégpedig explicit módon. A 19. század közepéig ez nem volt megszokott jelenség, a századközepén azonban több olyan mű is megjelent, amely a zsidó nő identitásmodelljét tárgyalta, és zsidó nők írták egyértelműen zsidó nők számára.²⁷ Ezekben a művekben már önálló kategóriaként jelent meg a zsidó nő fogalma. Ez szorosan összefüggött az őket érintő kettős átalakulás folyamatával, hiszen a női emancipáció mellett, a zsidóság egyenjósítása is új élethelyzetet teremtett számukra.²⁸ Megváltozott a zsidók politikai státusa, azaz kirekesztettekől széles körű jogokkal rendelkező állampolgárokká váltak. Ezzel szoros összefüggésben, átalakult az egyének és a családok tipikus élethelyzete is: lehetőséget kaptak arra, hogy az adott ország társadalmi és gazdasági struktúrájának szerves részeivé váljanak.²⁹ A hétköznapi életben a nem zsidó többséggel azonos törvényi feltételekkel vehettek részt. A változásokat az adott nemzeti kultúrába és társadalomba való integráció célkitűzése követte, de emellett, illetve ennek ellensúlyozására fontossá vált a zsidóság különbözőségének megőrzése is.³⁰ A nőnek itt különösen kiemelt szerepet szántak, benne látták

27 Kutatásom mostani fázisában elsősorban német példákkal tudom megállapításomat alátámasztani (a teljesség igénye nélkül). Így többek között említhetjük Fanny Neudát (1819–1894), aki egy nagy sikerű, német nyelvű imakönyvet állított össze zsidó nők száma *Stunden der Andacht* címmel. A hazánkban is ismert és kedvelt imakönyv függelékében egy nyolc oldalas írás olvasható a zsidó nőknek és anyáknak címezve (*Ein Wort an die edlen Mütter und Frauen in Israel* [Egy szó Izrael nemes asszonyaihoz és anyáihoz]). Szintén Németországban adták ki Dr. Meyer KAYSERLING rabbi *Die jüdischen Frauen in der Geschichte. Literatur und Kunst* című 1879-es Lipcsében megjelent munkáját. Igaz, szerzője férfi, de női magyar fordítója miatt szintén ide kívánkozik. A magyar fordítás: Meyer KAYSERLING, *Zsidó nők a történelem, az irodalom és a művészet terén*, 2 köt., ford. REISMANN Mária (Budapest: Révai, 1883). Említhetjük még Else Croner (1878–1942) 1913-as *Die moderne Jüdin* című munkáját. Bővebben lásd: Godela WEISS-SUSSEX, *Jüdin und Moderne: Literarisierungen der Lebenswelt deutsch-jüdischer Autorinnen in Berlin (1900–1918)* (Oldenburg: W. de Gruyter, 2016), 21. A német példák mellett ide hozhatjuk még a *The American Jewess*, az első zsidó nők számára kiadott angol nyelvű magazint (1895–1899), amely szintén a zsidó nőket érintő kérdéseket járta körbe cikkeiben.

28 Judith SZAPOR, Andrea PETŐ, Maura HAMETZ, Marina CALLONI, „Introduction” in *Jewish Intellectual Women in Central Europe, 1860–2000: Twelve Biographical Essays*, ed. SZAPOR, PETŐ, HAMETZ and CALLONI, 1–27 (New York: The Edwin Mellen Press, 2012), 13.

29 FROJMOVICS Kinga, *Szétszakadt történelem: Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 41.

30 Paula E. HYMAN, „Muster der Modernisierung: Jüdische Frauen in Deutschland und Russland”,

a zsidó vallás és kultúra megőrzésének letéteményesét, ugyanakkor kulcsa lett a zsidóság ösztársadalomba való beilleszkedésének is. Az asszimiláció és disszimiláció párhuzamosan zajló folyamatában a nőkérdés egyúttal a zsidóság saját identitáskeresésének is fontos témájává vált. Érthető tehát, hogy amikor Nahida Remy 1891-ben megjelentette munkáját a zsidó asszonyról, nagy siker övezte azt. Erről számolt be a magyarországi *Egyenlőség* című hetilap berlini tudósítója: „Megáldva meleg érzéssel, fogékony lélekkel, mely magát idegen fölfogásba könnyen beleéli, főszerelve sokoldalú, alapos tudással megírta »Das jüdische Weib« cz. művét, mely megjelenésétől, a múlt év őszétől fogva máig három erős kiadást ért meg.”³¹ Az első kiadást sorra követték a továbbiak, köztük az 1894-es magyar nyelvű fordítás, az addig ismeretlen nagyváradi Krasznainé F. Maritól.³²

A női szerepekről folytatott diskurzus nem egyedül a századforduló zsidó írásbeliségének és irodalmának volt a sajátja. A korszak katolikus és protestáns felekezeti irodalmában és sajtójában szintén ekkor jelent meg önálló témaként a nőkérdés, igaz – különösen a katolikusok esetében – főként férfiak tollából.³³ A nők társadalmi helyzetének és feladatának az adott felekezeti előírások kontextusába helyezett dilemmája volt ezeknek a középpontjában: egyfajta útkeresés, a nő helyének meghatározása a történelmi gyökerek, a példaképként állítható nőalakok felmutatása által.

A zsidó asszony modellje

Születésétől kezdve a legborzasztóbb esztelenség nehezedik az asszonyra s ez a legtermészetlenebb igazságtalanság. A nő úgy jelenik meg, mint egy házi-állat, a dologra és továbbszaporításra teremtve; jelentéktelen teremtmény, melytől nem kívánnak sem illemt, sem erkölcsiséget; csupán engedelmességet követelnek, a mi

in *Deutsch-jüdische Geschichte als Geschlechtergeschichte: Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. von Kristen HEINSOHN und Stephanie SCHÜLER-SPRINGORUM, Hamburger Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden 28, 25–46 (Göttingen: Wallstein Verlag, 2006), 26.

31 LENKE, „Nahida Remy”, 6.

32 Ezek a következők: 1892, 1894 (magyarul), 1896, 1897 (angol nyelven), 1922, 1923. A könyvnek számos reprint kiadása is született az utóbbi években: 1999, 2001, 2009, 2010, 2013, 2014, 2017 angol és német nyelven. 2011-ben magyarul is megjelent az angol NABU Press kiadónál.

33 Példaképpen a számos, kifejezetten nőknek összeállított imakönyvet említhetjük, melyekben szinte kivétel nélkül megtalálhatók voltak az erkölcsnemesítő elmélkedések és útmutatások az ideális keresztény nő ismérveiről. Ezek mellett (a teljesség igénye nélkül) a következő munkák érdemelnek még figyelmet: RUSCHEK Antal, *A keresztény nő* (Budapest: Szent István Társulat, 1898); KENESSEY Béla, *A Biblia női alakjai* (Budapest: Hornyánszky, 1894).

ha a férfit (mindegy akár az atyát, férjét vagy saját fiát) ki nem elégíti utóvégre veréssel és éheztetéssel büntettedik.³⁴

Ezekkel a kemény, feminista indíttatású szavakkal kezdi munkáját a szerző, utalva a mű megírásához vezető egyik fő motivációra: a nőt szolgáltságából fel-emelni, és az őt megérdemlő helyre és szerepkörbe juttatni. A későbbiekben ez a hangnem egyre jobban háttérbe szorul, és helyét a zsidó kultúra és zsidó asszony iránti lelkes odaadás veszi át. Ebben látja leginkább megvalósulni azt a nőideált, amelyet elfogadhatónak tart, ahogy arra Moritz Lazarus (Remynek akkor még csak mentora, később férje) az eredeti német mű előszavában is utal: „Elfogulatlansággal és az igaz megismerés céljával fordul más népek, vallások felé.”³⁵ Az anyag összegyűjtése közben beleszeret a zsidó nő kultúrtörténetébe és arra a következtetésre jut, hogy a zsidó vallás az, amely leginkább megbecsüléssel tekint a nőre. „Más vallásokban a nő leginkább mint akarat és erő nélküli háztartási személy szerepel, vagy mint luxuscikk, élvezetek forrása” – olvashatjuk Lazarus előszavában.³⁶ Nahida Remy ezzel szemben a zsidó nő jóságát, szokásait, természetét és kulturális örökségét hangsúlyozza. Piedesztálra állításával a kulturális javait elhanyagoló zsidó nőért küzd a szerző, olykor egészen kemény hangnemben. Asszonytársait a „felületesség mocsarából” és a „közömbösség aszályából” szerette volna megmenteni.³⁷

Volt a könyvnek – és erre Krasznainé rövid magyar előszava is utal – a nőkérdésen túlmutató célkitűzése is. „Fáradságomért elegendő jutalomnak venném, ha e műből nemcsak a zsidó, de minden vallású asszonyok és leányok érdemesnek tartanak megismerni a zsidó nő természetét, erkölceit, törvényeit és kulturális örökségeit.”³⁸ Azaz, ahogy a német eredetiről írott ismertetőben olvashatjuk, „a munka célja megismertetni a zsidóságot igaz mivoltában és ez által a gyűlölség nyilának mérges hegyét letörni.”³⁹ A korszak sajtójában és pamfletirodalmában megjelenő antiszemita hangvétellő diskurzusok fényében kap jelentőséget ez a kijelentés, általa pedig maga a mű is.⁴⁰

34 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 1.

35 REMY, *Das jüdische Weib*, IV.

36 Uo., V.

37 Uo., VI.

38 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, o. n.

39 LENKE, „Nahida Remy”, 6.

40 Erről bővebben lásd: KONRÁD Miklós, „A pesti zsidó nő mint allegória: A zsidó nő ábrázolása a századforduló magyar irodalmában”, in *A zsidó nő*, szerk. TORONYI Zsuzsanna, A Magyar Zsidó Múzeum kiállítási katalógusa, 11–27 (Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2002).

Célkitűzését a nagy történelmi korszakokat átívelő női életpályák bemutatása által valósítja meg a szerző. Tematikus rendbe szedve hozza példáit a bibliai nőalakok, a zsidó királynők, a középkor híres asszonyainak, tudós nőinek, könyvnyomdászainak és szülésznőinek, művésznőinek, írónőinek, jótékonykodó nőinek, anyáinak hosszú sorából. Nem csak előkelő és híres nőket, hanem házasságban, családban élő és munkálkodó asszonyokat is bemutat. A tematikai egységeken belül számos nőt névvel is megnevez, sőt rövid életútjukat és érdemeiket is külön ismerteti. Külön ügyel arra, hogy a vallásgyakorlás, a hagyományok betartása (például mikve látogatása) és a spirituális hozzáállás is megjelenjen a jellemzésekben. Több mint hatvan ilyen rövid életrajz olvasható a könyvben. Rajtuk keresztül a zsidó asszony idealizált vallási és kulturális sajátosságai kerülnek a mű középpontjába. Ez az idealizálás ugyanakkor egyfajta sztereotipizálása is a nőnek, általa kínál Remy olvasóinak identifikációs modelleket. Így például:

Gratz Rebekka egyszerű, de tudományosságuk által kiválóan előkelő családból származott, mely őt műveltségében minden módon fejleszteni igyekezett. Minden tehetsége és tudományossága mellett azonban rendkívül szerény s magaviseletében keresetlen szeretetreméltóság volt, mi által hű barátokat szerzett egész életére. Érintkezése és állása nemsokára gyakorlati tevékenységre utalták. Telve ragaszkodással az atyai vallás iránt, különösen szívében feküdt a zsidóság tanait s az a feletti tudományokat terjeszteni.⁴¹

Donna Reyna [...] hercegné minden vagyonát a tudományok előmozdítására fordította; különös érdemet szerzett magának nyomdák kezdeményezése által.⁴²

Rokonszenves jelenség Dolze, a sokoldalú vormsi Eleázár, a legelőkelőbb talmudista felesége. Különösen ismert minden vallásos kötelességet és szombatokon nyilvános előadásokat tartott. A mellett oly gyöngéd és szelid viseletű volt, hogy férje beismerete halála után, hogy sohasem látta őt ingerülten és általa sohasem volt egyetlen egyszer sem elkeseredve.⁴³

Ezekkel a mintákkal állítja szembe korának modern zsidó nőit, akik az élet élvezetének legkülönbözőbb fajtáit habzsolják. Aggódását fejezi ki a nő helyzetét, veszélyes szokásait és hamis mintakövetését illetően.

41 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 185.

42 Uo., 86.

43 Uo., 101.

Az ujkor gyermekei, tehát hódolnak minden divatosnak, a jónak épügy, mint a rossznak. Az idő észrevehető nyomokat hagy rajtuk s hatása egy emberi lényen sem mutatkozik szembetünöbben, mint a zsidó asszonyokon, ha a mai nőket nagyanyjáikkal összehasonlítjuk. Többek közt jellemző, mennyire hizelegve érzik magukat, ha kereszténynek tartják, míg azelőtt bizonyos szemrehányás volt abban, ha egy nőre azt mondták: ugy néz ki, mint egy keresztény leány.⁴⁴

A zsidó nő szekularizálódását és hagyományaitól való elfordulását szerencsétlen történelmük és üldözésük következményének tartja.

Ezen fordulat láttára elveszté, a mint látszik, a zsidó jellem rég megszokott önuralmát. Fájdalomhoz és üldözéshez hozzá volt már szokva, szerencsééhez és kegyhez – nem. Az új szabadság megrészegíti, az új fény elvakítja őt.

[...]

Igy a legisztább elvekkel s legjobb akarattal elhibázzák néha a helyes utat; ahoz jár még az is, hogy fel akarnak tünni: a lakás, az életmód, az öltözék, a vendégszeretet pompájának luxusa, a mindenhez értés, mindent jobban tudás [...] mások bosszankodását idézi elő. Ezen bosszankodás jogosulatlan. Haragszunk a lázbetegre, ha félrebeszél! a rövid látóra, ha az út szélén jár!

A zsidó nők, mint a lázbeteg és rövidlátó, gyakran tévedésbe esnek; az imponálni és tetszeni akarás tévedésébe. Nem, ők nem tetszenek, nem imponálnak!⁴⁵

Remy panaszainak volt valós alapja és nyilván Krasznainé is hasonló jelenségekkel találkozhatott szülővárosában. Amikor ugyanis a 19. század második felében realitássá vált az emancipáció és azt az asszmilicció felgyorsulása követte, a zsidóságnak a modernitás új tendenciáival, a hagyomány racionalizálásával, a vallási autoritás és intézményi legitimitás hanyatlásával és a vallásgyakorlás individualizálódásával kellett szembenéznie.⁴⁶ E szekularizációs és emancipációs folyamatok hatására, különösen a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban, sorra alakultak a tudatosan modernítésre törekvő, vallási megújulást kereső neológ közösségek. Így volt ez Nagyváradon is, ahol 1870-ben vált szét a zsidó közösség egy ortodox és egy neológ hitközségre. Ők az új kihívásokra a haladó, európai

⁴⁴ Uo., 194.

⁴⁵ Uo., 197.

⁴⁶ GLÄSSER Norbert, „Ateresz z'kénim: A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban”, in *Pléróma 1947–2012: Dr. Rokay Zoltán 65. születésnapján szabadkai, óbecsei és budapesti tanítványai*, szerk. CSIPAK Árpád, 77–108 (Óbecse: Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, 2012), 67.

kultúra és annak mintái felé fordultak inkább, és ezekhez a keretekhez próbálták mindennapjaikat és vallásuk előírásait igazítani.⁴⁷ Ily körülmények között a nők, illetve az anyák vallásos és erkölcsi nevelése kiemelten fontossá, sőt egyre sürgetőbb feladattá vált. *A zsidó asszony* című mű e gondolat jegyében rajzolta meg az ideális zsidó nő képét. Felvázolt sikeres női életutakból kibontakozó identifikációs modelljeinek középpontjában a házasságban élő, családját és gyermekeit a zsidóság történelmére, kultúrájára és vallási hagyományaira nevelő anya állt. „A mint a zsidó asszony legnagyobb öröme s becsülete volt az anyaság, ugy legkeservesebb fájdalom volt a – gyermektelenség. Az előítélet vagy a lelkiismeret az örökkévaló büntetését kereste és találta ebben.”⁴⁸ Az anya kiemelt szerepének bemutatásakor a Bibliára és a Talmudra hivatkozott: „a ház a nő tulajdonképeni temploma, a gyermekek nevelése az ő istentisztelete s a család az ő hitközsége.”⁴⁹ Legfőbb feladata az ünnepeknek és a hagyományoknak a betartása és továbbadása volt.

Remy, szintén a Talmudra hivatkozva, hosszan taglalja könyvében az anyának, mint a jövő nemzedék nevelőjének a szerepét is.

A gyermekek erkölcsi és erkölcsösségi nevelése egyedül az anyára lett bízva. A fiukat egészségesnek és istenfélőnek nevelte a leányokat még azonfelül minden háztartási munkára s ügyes dolgosságra tanítva. Vallásgyakorlatok szőtték teljesen át egész létüket. Épen mert a nők a ceremoniális rendszabályok alól fel lettek mentve, több idejük maradt befolyásukat a belső vallásos élet kiképzésre fordítani.

Igy lett a zsidó anya az utána jövő nemzedék első nevelője.⁵⁰

A valóság azonban más képet mutatott.

A nők házukban nem egyszerű polgárnők többé, hanem kényelmes uri hölgyek. A férfiakat az üzleti gond fáradttá és eltompulttá teszi; ehez jön bizonyos gondtalanság s elfogulatlanság, melylyel gyermekeiket eleinte akaratuk szerint futni engedik s nem igen törődnek nevelésükkal, azt hívén, hogy ez is ugyanoly gyermek, mint a milyen ők voltak, a mikor pedig más volt az idő s más a hatása.

47 GLÄSSER, „Ateresz z'kénim...”, 67.

48 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 134.

49 Uo., 136.

50 Uo.

[...] Egyetlenegy vallási szabályra sem tanítják többé gyermekeiket, mert az ujkor kirázta belőlük a régi vallásos érzelmeket. A formaságok áthágásával elenyészett a vallásos érzelem is a legtöbb nőnél s a feladottak helyett semmi újat nem teremtettek. Űresség és Eszmeszegénység a legszentebb felett – ez foglalt tért ott, hol az előtt erős hit lakott s a mi a nőket a ház papnőjévé, a férj egyszerű, erős igyekvő társnőjévé s gyermekei egén világitó csillaggá tette.⁵¹

Mindezen folyamatok háttérében azt kell látnunk, hogy az anyák helyzetére többszörösen is hatottak a zsidóság asszimilációjából eredő átalakulások. Nagy felelősség hárult rájuk az adott nemzeti kultúra adaptálásában, de ugyanakkor a zsidó tradíciók megőrzésében is. A szerepek megváltozásának háttérében a vallási kötelességek férfiaktól való átvétele és a polgáriasodás játszotta a fő szerepet. Az emancipációnak köszönhetően a férfiaknak lehetőségük nyílt polgári foglalkozások gyakorlására, ez azonban a vallásgyakorlás háttérbe szorulásával, aktív gyakorlásának gyengülésével járt, az anyákra pedig megnövekedett mértékű feladatokat rótt a meghatározó szerepű vallási tradíciók továbbélésében. Emellett az anya volt az, aki a család és a külvilág, a keresztény szomszédok, munkatársak felé a modern, nagyvárosi polgári kultúrát jelenítette meg. Neki sokkal inkább volt lehetősége kapcsolatot teremteni nem zsidó asszonytársaival: szabadidős tevékenységeket szervezni, szalonokba járni, jótékonysági egyletekben tevékenykedni.⁵² Remy élesen bírálta ezt a nyugati mintákra épülő polgári magatartási modellt, és kemény hangú kritikát fogalmazott meg az így élő asszonyokkal szemben.⁵³ Ismerve a könyv feminista hangvételű kezdeti célkitűzését, meglepő fordulatnak lehetünk itt tanúi. Azt tapasztalhatjuk, hogy a zsidó asszony kulturális sajátosságainak a védelme felülírja a korszak modern nőről alkotott elképzeléseit. Talán ebben az idealizált, az anyai szerepet vallásos áhitattal gyakorló zsidó nőben talált rá Remy arra a gondoskodó anyai modellre, amely képes volt ellensúlyozni saját szétesett családját.⁵⁴

51 Uo., 195.

52 Bettina KRATZ-RITTER, *Für „fromme Zionstöchter” und „gebildete Frauenzimmer”: Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Haskala Wissenschaftliche Abhandlungen 13 (Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 1995), 25.

53 Ez a leírás sok tekintetben egybeesett a korabeli magyar nagypolgári környezetben élő nők általános jellemzésével. Voltak azonban a zsidó nőknek olyan sajátosságai is, amelyek megkülönböztették őket kortársaiktól. Ilyen volt a születések alacsony száma a születésszabályozás konzekvens gyakorlata miatt, a válások magas száma, az egyetlen végzett nők magas aránya. Erről bővebben lásd KONRÁD, „A pesti zsidó nő...”, 15–16.

54 LEVERSON, „An Adventure...”, 100, 107.

Zárszó

Jóllehet Nahida Remy aggodalommal nézte a jelent, munkáját a jövőbe tekintő pozitív bizakodással zárta. „Mily átváltozás, mily haladás nyilvánul itt”⁵⁵ – olvashatjuk lelkes szavait. Külön kiemelte a tudományok és a tanulás nők előtt is megnyíló lehetőségét, és a sok-sok tehetséges zsidó nőt, akik csendben gyakorolják erőnyeiket, és szorgalmasan munkálkodnak. E társadalmi változások és az általa oly nagyra tartott zsidóság különleges képességei adtak neki reményt, hogy írása értő fülekre talál, és a zsidó asszonyok felismerik a kor szavát. Lelkesedése bizonyára sokakra hatott, ahogy azt a korszak első angol nyelvű, zsidó nőknek összeállított folyóiratában is olvashatjuk: „Nahida Remy könyve erőforrás a jóra ösztönző hatások között. Amikor befejeztem a könyvet, éreztem azt a sürgető vágyat, hogy tökéletesítsem az akaratomat és a szívemet, hogy kedvesebbé és nemesebbé váljak, azt, hogy magasabbra és magasabbra jussak, hogy még méltóbb lehessenek a zsidó nő címére.”⁵⁶

Vélhetően ugyanez a vágy és lelkesedés vezette Krasznainé F. Marit is, amikor elhatározta, hogy lefordítja a könyvet. Saját életvilága is illeszkedett a könyvben vázolt századfordulós, pezsgő kulturális életű nagyvárosok emancipálódó zsidó asszonyainak világába. Ő azonban nem saját női identitását kereste, mint Remy. Műkedvelő, didaktikus olvasmányok szerzőjeként, közíróként és fordítóként elsősorban a könyv morális haszna, erkölcsnemesítő szándéka vezette. Az a cél, hogy asszonytársait, a jövőző zsidó anyákat és gyermekeket megőrizze ősei hitében, és egyúttal segítse őket a modernizálódó többségi társadalomba való integrálódásukban. Remy könyvének magyar fordításával a zsidó nő szerepének és helyzetének felelősségére irányította a figyelmet. Nem csupán nőként és anyaként, hanem zsidóként is tette ezt. Életrajzi adatai arra is rámutatnak, hogy az írásaiban felvállalt ügyek érdekében nem pusztán szavak szintjén, hanem ténylegesen is tevékenykedett, megvalósítva a Remy által bemutatott ideált, a „*mindenkor talpon álló derék, praktikus*” zsidó nő képét.

55 KRASZNAINÉ, *A zsidó asszony*, 201.

56 Az eredetiben:

„Nahida Remy’s book is a power among the influences which incite for good.

As I had finished reading it, I felt the quickened impulse, the wish to improve mind and heart, to become kindler and gentler, to have higher aspirations, to be worthier of the name »Jewish Woman«”. Louise MANNHEIMER, „Nahida Remy: Her life and Work, »Jewish Women.« (Concluded)”, *The American Jewess* 1, No. 2. (1895): 76–77. A magyar változat saját fordításom. – F. K.

